

УДК: 398.21:82-343.4

DOI 10.33514/1694-7851-2022-4-142-147

Солтобаева К.Б.

филол. илим. канд., доц. м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Солтобаева К.Б.

канд. филол. наук, и.о. доц.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Soltobaeva K.B.

Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**ТЕМИРКУЛ ҮМӨТАЛИЕВДИН ЖОМОКТУК СЮЖЕТТЕРДИ
ТРАНСФОРМАЦИЯЛООДОГУ ЖЕТИШКЕНДИКТЕРИ****ДОСТИЖЕНИЯ ТЕМИРКУЛА УМЕТАЛИЕВА В ТРАНСФОРМАЦИИ СКАЗОЧНЫХ
СЮЖЕТОВ****ACHIEVEMENTS OF TEMIRKUL UMETALIEV IN THE TRANSFORMATION OF
FAIRY-TALE PLOTS**

Аннотация: Фольклордук жомоктук сюжеттерди трансформациялоо аркылуу көркөм туундуларды жараткан акын-жазуучуларыбыздын бир Темиркул Үмөталиев. Анын “Күч бирдикте”, “Алпкаракуш”, Эчки, кой, төө, жылкы, уй бешөөнүн талашы”, “Канышбек”, “Эненин жүрөгү”, “Таалайлуу”, “Эң кыйыны кимиси”, “Соодагер менен жылан жөнүндө жомок”, “Мансапкор” жана башка адабий жомоктору элдик сюжеттерге негизделгени айтылат. Мисалы, “Соодагер менен жылан жөнүндө жомоктун” сюжети дүйнө элдерине таралган көчмө сюжеттерден. “Жакшылыкка – жамандык кылуу” мотивин чагылдырганы жана Аалы Токомбаевдин “Таалай издеген индус” адабий жомогун менен болгон айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрү салыштырат. “Эң кыйыны кимиси” адабий жомогу “Кемпирдин жети баласы” фольклордук жомогунан трансформацияланган. Мындагы автордун айтайын деген ою суу дагы, от дагы, ок дагы өткүс кементай бул ынтымак экендигин, үчөө бириксе эч кимден жеңилбей тургандыгын насааттаган элдик жомоктук сюжетти Улуу Ата Мекендик согушка шыктандыруу үчүн колдонуп, эненин образын СССР мамлекети кылып трансформациялайт. “Ырыс алды – ынтымак” фольклордук жомогун “Күч бирдикте” деген ат менен ыр түрүндөгү адабий жомокко кандай трансформацияланганы айтылат.

Негизги сөздөр: котормо, фольклор, жомок, адабий трансформация.

Аннотация: Во главе первых кыргызских просветителей стоит И. Арабаев, который в 1924 году на основании арабской графики составил первую “Кыргызскую азбуку (Кыргыз алиппеси)”. В статье отмечена необходимость разработки текстов, расширяющих мировоззрение детей, побуждающих интерес детей к азбуке. В статье рассматривается, каким образом были трансформированы следующие народные сказки: “Спор о том, кто будет началом года”, “Бессовестная собака”, “Лживый кот”, “Дырявое ведро легче”, “Ворон и горшок”, “Ссора”, “Спор”, “Умный слепой”, “Объятый думой бедняк”, “Охотник и детеныш сурка”, “Отцовская мудрость”. В 1929 году в городе Фрунзе была опубликована книга для отделений школ первого уровня еще одного первого кыргызского просветителя К. Тыныстанова под названием “Новое село”, а в 1931 году вышла в свет книга “Урок языка” для учащихся школ второго года. В статье рассматривается также, каким образом следующие народные сказки обрели литературную форму в следующих учебниках: “Следствие”, “Ячмень и пшеница”, “Спор животных”, “Маленький мудрец”, “Вырос в степи жеребенок”, “Знание – неисчерпаемое богатство”, “Брошенная собака”, “Зачем это появилось”, “Сказка”, “Алдар косе и шай-

тан”, “Сковородка”, “Дайыр и Набек”, “Верность и неверность”, “Маленький герой”, “Прекрасный дом”, “Земледелец”, “Ак тош”, “Последние минуты зимы”, “Приход весны”, “Арабский скакун”, “Хитрая ворона”, “Плохой товарищ”.

Все эти произведения были сокращены авторами и приспособлены к требованиям учебников с фольклорных сказочных сюжетов, в ходе трансформации были сохранены самые главные смысловые моменты произведений.

Ключевые слова: перевод, фольклор, сказка, литературная трансформация.

Annotation: At the head of the first Kyrgyz educators is I. Arabaev, who in 1924, based on Arabic graphics, compiled the first “Kyrgyz alphabet (Kyrgyz Alippsi)”. The article notes the need to develop texts that expand the worldview of children, encouraging children's interest in the alphabet. The article examines how the following folk tales were transformed: “The dispute about who will be the beginning of the year”, “Shameless dog”, “Lying cat”, “Leaky bucket is easier”, “Raven and pot”, “Quarrel”, “Dispute”, “Smart blind”, “Embraced the poor man's mind”, “The Hunter and the Groundhog's cub”, “Father's Wisdom”. In 1929, a book was published in the city of Frunze for the departments of schools of the first level by another first Kyrgyz educator K. Tynystanov called “New Village”, and in 1931 the book “New Village” was published. Language lesson” for second-year school students. The article also examines how the following folk tales have acquired literary form in the following textbooks: “Consequence”, “Barley and wheat”, “Animal dispute”, “Little Sage”, “A foal grew up in the steppe”, “Knowledge is inexhaustible wealth”, “Abandoned dog”, “Why did it appear”, “Fairy Tale”, “Aldar kos and Shaitan”, “Frying pan”, “Dayyr and Nabek”, “Loyalty and infidelity”, “Little Hero”, “Beautiful House”, “Farmer”, “Ak Tosh”, “The last minutes of winter”, “The Arrival of spring”, “Arab steed”, “Cunning crow”, “Bad friend”.

All these works were shortened by the authors and adapted to the requirements of textbooks from folklore fairy-tale plots, during the transformation the most important semantic moments of the works were preserved.

Keywords: translation, folklore, fairy tale, literary transformation.

Фольклордук жомоктук сюжеттерди трансформациялоо аркылуу көркөм туундуларды жараткан акын-жазуучуларыбыздын катарынын бир капшытын Темиркул Үмөталиев толуктап турат. Анын “Күч бирдикте”, “Алпкаракуш”, Эчки, кой, төө, жылкы, уй бешөөнүн талашы”, “Канышбек”, “Эненин жүрөгү”, “Таалайлуу”, “Эң кыйыны кимиси”, “Соодагер менен жылан жөнүндө жомок”, “Мансапкор” жана башка адабий жомоктору бар.

Аталган чыгармалар адабий жомоктун негизги мүнөзү болгон элдик сюжеттерге негизделген. Мисалы, “Соодагер менен жылан жөнүндө жомоктун” сюжети дүйнө элдерине таралган көчмө сюжеттерден. Ал өзгөчө кайсы өлкөлөрдүн фольклордук жомокторунда өнүккөндүгүн жогоруда Аалы Токомбаевдин “Таалай издеген индус” адабий жомогун талдоодо айтылды. Кайталап жазуу кажетсиз. Анткени, Темиркул Үмөталиевдин “Соодагер менен жылан жөнүндө жомогунда” дагы мына ошол “жакшылыкка – жамандык кылуу” мотивин чагылдырган сюжет трансформацияланаган. Андыктан бизге бул адабий жомоктун алардан болгон айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн сөз кылып салыштырууга туура келет.

Жаңы жомоктордун көркөм дүйнөсү коомдук саясий жана социалдык турмуш чындыгы менен тыгыз байланыштуу болуп жазуучулар болгон окуянын орду катары жомоктук дүйнөнү тандаганы менен ага азыркы анык турмуштагы элдерди, үйлөрдү, көчөлөрдү кошуп сүрөттөйт. Каармандардын эмоциялык абалы бүгүнкү күндөгүдөй берилерин айтканбыз. Ага ылайык автор жалпыга белгилүү көчмө сюжетке жеткенче Аркыт аттуу ажайып жер болгондугун (ал адабий жомогунун дээрлик бардыгында окуянын ордун катары азыркы Аркыт жайлоосун берет), анда Тенти аттуу бирди-төрт кылган соодагер болгондугу, андан алданбаган киши калбагандыгын айтат. Анан келип баягы бизге белгилүү көчмө жомоктук сюжетке мына ошол соодагер жол жүрүп бара жатып, жалындаган оттун ортосунда калган жыланды сактап калгандыгы баяндоо менен өтөт. Андан ары адабий жомок дүйнө элдеринде кездешкен жомоктук сюжеттин нугунан чыкпастан уланат. Ошол эле учурда төмөндөгүдөй

айырмачылыктарга ээ. Аларда жыланды чын пейилден жакшылык кылалы деген ойдо, ошол учурда па сактап калышса, “Соодагер менен жылан жөнүндө жомокто” байлык, пайданы гана көздөгөн кесиптик мүнөзү менен ой жүгүртүп сактап калат:

“Бир азга Тенти турду тек,
Оюна келди мындай кеп:
“Ийининде жыландын
Катылган кенч бар дешет.

Тирүү алып калайын,
Коё берип карайын.
Сойлобосун кай жакка,
Артынан ээрчип барайын” [1, 130-б.].

Адабий жомок кайрадан фольклордук жомоктун сюжетинин нугуна түшөт. Тирүү калган жыланды коё берип атынан андымакчы болгондо Тентинин мойнуна шып оролуп, койнуна кирет. Менин өңүм чаар, тилим заар, ичим тар, байлар да ошондой болушат, жакшылыкка жамандык кылышат. Мен сени чагып өлтүрөм дейт. Фольклордук жомоктон бизге белгилүү болгон үч калыска барышат. Үмөталиевде алар биринчиси өгүз, экинчиси ит, үчүнчүсү теке болот. Алгачкы экөө тең адам эч качан жакшылыкка жакшылык кылбайт, дароо чагып өлтүр эмне турасың дешет. Дүйнө элдеринин фольклордук жомокторундагы жана А.Токомбаевдин адабий жомогундагы үчүнчү калыс болгон түлкүнүн ордуна Т.Үмөталиев текени колдонот. Теке дагы жогорудагы көркөм мурастарда колдонулган ыкма менен жыланды кайра колго түшүрөт.

“Чак!” деп айтып жиберип,
Кайра сөздү имерип:
-Токто,-деди карт теке,
Ачыгыраак билелик.

Көрбөй туруп айтпаган,
Айткандан кайра кайтпаган,
Бир адатым бар менин,
Аны бекем жаттагам.

Айтпай иштеп көргөзгүн.
Албайм тилин өктөмдүн.
Көргөз, кантип кирдиң сен,
Калыс болсун көктөн күн!..

Торбонун оозу ачылды,
Жылан аны качырды.
Ийиктен бетер ийрилип,
Ичине кирип жашынды” [1, 130-б.].

Бул тирешүүнүн андан ары өнүгүшү, кандай аякташы бизге фольклордук жомоктордун жана А. Токомбаевдин “Таалай издеген индус” адабий жомогунун сюжеттери аркылуу бизге тааныш. Окурман дагы ошондой аякталыштан башканы күтпөйт. Бирок Т. Үмөталиев ага кошумча сюжет киргизип, адабий жомокту андан ары улантат. Жаңы эле жакшылыкка жамандык кылмакчы болуп жылан алып келген ажалдын оозунан соодагерди сууруп алып, калыстык орноткон тоо текени карап, пейли бузулат. Мылтыгы жок экенине өкүнүп атып албайт белем дейт:

“Иштеп бүтүп жумушун,
Тоо текенин турушун.
Көрүп Тенти күрсүндү:
“Мылтыксыз киши курусун”.

Тура калып качырды,
Мүйүзүнө асылды.
Жакшылык кылган эмеге,
Жамандык ойлоп катылды” [1, 136-б].

Табигый шамдагайлыгына салып тоо теке соодагердин арам оюнан кутулат. Сени өлүмдөн алып калган жандыкка кантип, кол салууга батындың, мындай арам ой кимдин оюна келет. Азыр эле болгонду кантип унуттуң дейт тоо теке. Соодагер эч уялбастан алып-жулуп көнүп калгам жакшылыгыңды билбейм, бул биздеги пайданы гана көздөгөн оору, керек болсо атамды дагы сатып, ал турсун өлүмдөн пайда түшөт десе жандын баарын кырууга даяр экендигин айтат. Соодагер менен жыландын айырмасы жок экендигин өз каарманы аркылуу айтыруу менен Темиркул Үмөталиев бул адабий жомогун жыйынтыктайт:

“Жакшылык кылса тууганым,
Мен жамандык кыламын.
Айырмасы жок болот,
Соодагер менен жыландын” [1, 137-б.]

Автордун “Эң кыйыны кимиси” адабий жомогу “Кемпирдин жети баласы” фольклордук жомогунан трансформацияланган. Фольклор менен реалисттик адабиятты айкалыштырган мындай ыкмада түйшүктөнүүдө Т. Үмөталиев бир топ бийиктиктерди багындырган. Анын ушул багыттагы “Сүйүү” аттуу чыгармасын сөз кылып жатып К. Артыкбаев: “Фольклордук көркөм ойлоонун принциптер чеберчилигин реалисттик адабият менен шайкеш келтирүү жазуучудан бийик чеберчиликти талап кылат. Чыгарманын мазмуну элдик легендага, фольклордук материалдарга негизделген кезде, анда көркөм образ түзүүнүн фольклордук ыкмалары ордун таап, мазмундун идеялык-эстетикалык ажарын ачууга бап келишип турмакчы” [2, 419–420-б.] деп белгилеп кеткен.

“Кемпирдин жети баласы” фольклордук жомогунда эне уулдарынан кандай өнөрлөрү бар экендигин сурайт. Биринчиси алп кара куш асманда торгойдой болуп көрүнсө да атып түшүрөрүн, экинчиси жети жыл мурун кеткен кумурсканын изин билерин, үчүнчүсү эки дүйнөдө эмне болуп атканын колунан көрөрүн, төртүнчүсү кемечи экендигин, бешинчиси ашпозчу, алтынчысы суу үстүнөн чуркай аларын, жетинчиси жер алдына жарып кирип кете аларын айтышат. Кимисинин өнөрү кыйын экендигин чече алышпай, ханга келишет. Анын кызы сыйкыр менен уурдалган болот. Алар мына ошондо өнөрлөрүн колдонуп, кызды сактап калышат. Хан дагы кимисинин өнөрү артык экендигин айта албайт. Бүгүнкү күнгө чейин ал чечилбей атыптыр деп балдарды ойлонтуп, талаш-тартыш жаратуучу салттык суроо менен бүтөт.

Фольклордук сюжет жомоктук мейкиндикте жана мезгилде жашаган бир бечера кемпирдин болгондугунан башталса, Темиркул Үмөталиев кыргыздын эле белгилүү Аркыт жаңгак токоюнда бакылуу күн кечирип жаткан кемпирдин болгондугунан баштайт. Фольклордук жомоктон айырмаланып үч уул. Бир кызы болот:

“Бир кызы, үч уулу бар бактылуу да,
Батабы мындай киши кайгы-муңга.
Үч уулу – үчөө бирдей ашкан мерген,
Койгондо” кызы болсо бөлөп нурга.

Атышып аркар, кулжа үч бир тууган,
Ар күнү аң уулашты ойдон кырдан.
Багышты карындашын чүйгүн этке,
Бир үйдө бүт дүйнөдө терген-жыйган” [1, 172-б.].

Ошондой беймарал күндөрдүн биринде энеси кыз уктап жаткан бөлмөнүн терезесин ачып, ошол бойдон унутуп калат. Фольклордук жомокко мындай көрүнүш жат, анткени кыргыз көчмөн жашоосунда өзүнчө бөлмө, терезе деген түшүнүктөр болгон эмес, мындай кырдаалдар боз үйдүн түндүгүнөн, же керегени көтөрүп болуп сүрөттөлөт. Бул адабий жомокко тиешелүү көрүнүштөрдөн болуп, элдик сюжеттин автор тарабынан трансформацияланышынын белгилери. Мына ошол ачык калган терезеден сулуу кызды бир канаттуу дөө уурдап кетет. Жалгыз кызын алдырганына, ага да өзү айыптуу экендигин ойлоп ыйлаган эне балдарын күтөт. Алар келген кезде фольклордук жомоктон айырмаланып, ушул жерден балдарынын кимисинин кандай өнөрү бар экендигин сурайт. Автор бул жерде фольклордук жомоктогудай жетини эмес, үч өнөрдү гана тандап алган. Биринчиси төгөрөктүн төрт бурчун билген көрөгөч, экинчиси эч качан жазбай аткан мерген, үчүнчүсү ителгидей илгир экендигин айтышканда гана эне алар жокто болгон окуяны айтат:

“Уккула андай болсо кайгы-мунду:
Калдайып кара булут каршы турду,
Калкалап күндүн көзүн түн түшүрдү
Силерге ыраа көрбөй жарык нурду.

Дөө келип бактыңарды кетти тартып,
Үйдө жок жалгыз кызым күлгөн жаркып.
Көзүмдөн жаш аралаш кан агызбай,
Же жеңиш, же дүйнөдөн өткөн артык...” [1, 172-б.].

Фольклордук жомокто жети жигит өз өнөрлөрүн колдонуп хандын кызын кандай сактап калса, бул адабий жомокто да үч бир тууган карындашын дал ошондой куткарып, үйүнө алып келишет. Сүйүнгөн эне суу өтпөс, отко күйбөс, ок теше албас бир кементай жасап койгонун, аны кимиси кийерин сурайт. Үч уул ар бири өз өнөрүнүн артыкчылыгын айтып, мен болбогондо карындашыбызды куткара алмак эмеспиз деп талаш башталат. Фольклордук жомоктогу кимисинин өнөрү артык деген соболду күчөтүп, автор мен да билбей турам дейт:

“Ойлонду эне көпкө: баары да чын,
Балдары баары кыйын, баары барчын,
Биле албай эң кыйыны ким экенин,
Чакырды коңшулардан сурада акыл
Ойлонот коңшулары али күнгө,
Билишпейт сый кементай тиет кимге?
Ойлоном: мен да билбейм, кыйыны ким?
Ойлошуп окугандар көрүшкүлө” [1, 174-б.].

Мындагы автордун айтайын деген ою суу дагы, от дагы, ок дагы өткүс кементай бул ынтымак экендигин, үчөө бириксе эч кимден жеңилбей тургандыгын насааттаган элдик жомоктук сюжетти Улуу Ата Мекендик согушка шыктандыруу үчүн колдонуп, эненин образын СССР мамлекети кылып трансформациялайт:

“Эр танкист, замбирекчи, пулеметчу,

Ата бер, касташканды аяба окту!
 Жаркылдат кылычыңды, баатыр атчан!
 Учкуч эр, төбөсүнөн ургун сокку!
 Энебиз куру койбойт баарыбызды,
 Колунда жетишерлик сый тон жокпу?..” [1, 174-б.].

Автор бардык ийгиликтин башаты ынтымак экендигин даңазалаган дагы бир калктын калың катмарына кеңири белгилүү болгон элдик жөө жомокту ырга айландырган. Жөө жомокто бир карыянын тогуз уулу болуп, алар атасынын акылын укпаган ынтымаксыз болуп чоңоюшат. Айласы кеткен атасы бир тутам табылгынын мисалында аларды тарбиялап, “Ырыс алды – ынтымак деген” макал ошондон калгандыгы айтылат. (2. 526-527-б.) Темиркул Үмөталиев бул жомоктук сюжетти трансформациялоодо кошумча сюжеттерди колдонбостон, каармандардын психологиялык абалдарын тереңдетип кеңири чагылдыруу менен ырга айланткан. Башка адабий жомоктор сыяктуу эле мында дагы окуянын болгон жери так айтылат:

“Илгер эчак өткөн бир заманда,
 Чокусу көк тиреген Тянь-Шанда
 Жашаптыр бир акыылман тогуз уулдуу,
 Тогузу тогуз азап шордуу жанга” [1, 27-б.].

Тогуз уулунун тогуз жакты караган ынтымаксыздыгы, ар бири өзүнүн жасаган иштерин колкоо кылып бири-бири менен урушкандыгы фольклордук жомокко караганда тереңдетилип, күчөтүлүп берилип келип, анан баарыбызга белгилүү табылгы мисалына келет. Бооланган боюнча элүү табылгынын ким сындырса ошого азыр сыйлык болорун айтат:

“Көрүштү кармалашып топ ыргайды,
 Топ ыргай тоодон бекем күч турбайбы!
 Баарынын күчү жетпей сындырууга,
 Айтышты: “сыйлыкты ойлоо куру кайгы”

Акылман бир жылмайып мурутунан,
 Сабоону алды кайра өзү таңган.
 Боолугун чечип туруп бирден берип,
 Суранды таштай каткан балдарынан:

– Канаке, сынар экен эми кандай?
 Барыңар сындыргыла куру калбай.
 Балдары бычыратты чыбыктарды,
 Сабоодо көптөн бери өчү бардай” [1, 27-б.].

Андан ары адабий жомокто биримдик, ынтымак узакка даңазаланып, “алтооң ала болсоң, алдындагынын алдырасың”, “бөлүнгөндү бөрү жейт”, “ырыс алды – ынтымак” болору макалдаштырылып, “Күч бирдикте” экендиги айтылуу менен жыйынтыкталат.

Колдонулган адабияттар:

1. Үмөталиев Т. Тандалмалар. – Ф.: Адабият, 1989. – 1-том.
2. Турмуштук жомоктор. – Б., 2017.
3. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. – Б., 2004.

Рецензент: филол. илим. док., проф. м.а. Эгембердиева А.